

International
**SOCIAL SCIENCES
STUDIES JOURNAL**

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:49
sssjournal.com

pp.6390-6399
ISSN:2587-1587

2019
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 01/10/2019 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 16/11/2019
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 16.11.2019

TÜRK SİVİL TOPLUMUNUN TARİHİ GELİŞİMİ: OSMANLI DEVLETİ'NDEN CUMHURİYET'E MUKAYESELİ BİR ANALİZ (1839-1950)

HISTORICAL DEVELOPMENT OF TURKISH CIVIL SOCIETY: A COMPARATIVE ANALYSIS FROM THE OTTOMAN EMPIRE TO THE REPUBLIC (1839-1950)

Arş. Gör. Aybala LALE

Bursa Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bursa/TÜRKİYE
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3289-5403>

Öğr. Gör. Melek KAYMAZ MERT

Bursa Teknik Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Bursa/TÜRKİYE
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9027-7780>

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1882>

Reference : Lale, A. & Kaymaz Mert, M. (2019). "Türk Sivil Toplumunun Tarihi Gelişimi: Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e Mukayeseli Bir Analiz (1839-1950)", International Social Sciences Studies Journal, 5(49): 6390-6399.

ÖZ

Demokrasinin en önemli unsurlarından biri olan sivil toplum örgütlü, sosyal hayatın bir getirisidir. Türkiye'de sivil toplum anlayışının esasında oldukça köklü bir geçmişi vardır. Bu nedenle günümüz sivil toplum anlayışını kavrayabilmek için kavramın Türkiye'deki geçmişini irdelemek gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki modernleşme hareketlerinin neticesinde ortaya çıkan sivil toplum hareketleri ile Cumhuriyetin ilk yıllarından 1950 yılına kadar olan tek parti iktidarı dönemindeki sivil toplum anlayışının bir mukayesesini yapmaktır. Bu kapsamda, çalışmanın ilk bölümünde sivil toplum kavramı analiz edilecektir. İkinci bölümde, genel hatlarıyla Osmanlı Devleti'nde sivil toplum unsurlarından bahsedildikten sonra Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan sivil toplum kuruluşları ve Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki sivil toplum anlayışı irdelenecektir. Çalışmanın son bölümünde ise 1839-1950 yılları arasında Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti açısından sivil toplumun kapsamlı bir kıyaslaması yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sivil Toplum, Tanzimat, Meşrutiyet, Cumhuriyet, Tek Parti Yönetimi

ABSTRACT

Civil society, one of the most essential constituents of democracy, is a necessity of organised social life. Civil society intellection has a rooted background in Turkey. To grip today's sivil society intellection the background of it in Turkey must be addressed. The aim of this study is to compare the sivil society movements which emerged as a result of modernization at the last periods of the Ottoman Empire with the first years of the Republic until the end of single-party system. Within this scope, in the first part of the study, the concept of sivil society will be analyzed. In the second part of the study, after mentioning the sivil society organizations in general terms, the ones that emerged during the political reforms made in the Ottoman State, and the ones emerged at the first years of Republic will be examined. Lastly, the comparison of sivil society intellection between the years of 1839 and 1950 from the point of the Ottoman Empire and Turkish Republic will be done.

Key Words: Civil Society, Tanzimat, Meşrutiyet, Republic, Single-party System.

1. GİRİŞ

Sivil toplum kavramının çok farklı tanımları mevcuttur. Bazı düşünürlere göre devleti tamamlayıcı ve devletin yanında bir örgütlenmeyken bazı düşünürlere göre ise devletin karşısında duran bir örgütlenme biçimidir. Türkiye'de sivil toplumun gelişimine bakıldığında Osmanlı'nın klasik dönemlerindeki ahilik ve loncaların devleti tamamlayıcı birer unsur olduğu ve devletle sivil toplumun iç içe olduğu görülür. Devletin son dönemlerindeki modernleşme hareketleri içerisinde ise sivil toplum anlayışında bazı farklılıklar ortaya

çıkıştır. Özellikle Meşrutiyet Döneminde devletin nasıl kurtulabileceğine dair farklı fikirleri olan aydınlar çeşitli dernekler etrafında bir araya gelmişlerdir. Yine bu dönemde kadınlar siyasi haklar konusunda bilinçlenerek taleplerini dile getirmeye başlamışlardır. Cumhuriyetin ilanı ile yeni bir düzenin inşası sürecine girilmiş ve sivil toplum hareketleri bu düzene hizmet etmeye başlamışlardır. Ancak, söz konusu düzenin istikrarı ve güvenliği için devletin karşısında olan sivil toplum yapılanmalarına müsaade edilmemiştir. Çok partili hayata geçiş dönemine kadar çok sayıda gazete, dergi ve diğer yayın organlarının kapatılmış olması bunun bir göstergesidir.

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ortaya çıkan sivil toplum anlayışı ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından 1950 yılına kadar olan süreçteki sivil toplum olgusu karşılaştırılacaktır. Dolayısıyla, öncelikle sivil toplum kavramının muhtevasına kısaca değinmek gerekmektedir.

2. SİVİL TOPLUM KAVRAMI

Sivil toplum, siyaset biliminde en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Devlet yetkililerinin ve toplumsal aktörlerin kendi çıkar ve bakış açılarına göre farklı anlamlar yüklediği kavram, oldukça muğlak bir hal almıştır, çünkü bir taraftan kamusal alanın dışında kalan bir alana atfedilirken, bir taraftan da devletin karşısında yer alan bir kurum olarak var olmuştur. Bunun için 'sivil toplum' kavramının farklı tanımlarına yer verilecektir.

Fransızca kökenli olan "civil" kelimesinin anlamı, vatandaşlarla ilgili olan, insan topluluğunun yönetimine ait olan, şehre ait olan, kırsal veya köy ile ilgili olmayan, askeri olmayan, medeni ve kibar olandır (Aslan, 2010: 262). Kavramın 'toplum' ile birlikte kullanılması bazı toplumsal ve siyasi gelişmelerin akabinde olmuştur. Sivil toplum, devletin idarî yapısının dışında, özerk, gönüllü bir yapısı olan, kendine ait bir hukuk düzenine sahip olmakla birlikte kendi iç düzenini kendisi belirleyen, toplumsal hayatın organize bir bölümü olarak tanımlanabilir (Gönenç, 2001: 8). Ancak bu tanımın dışında, tarihsel süreç içerisinde farklı düşünürlerin kavramı farklı şekillerde yorumladıkları görülür. 17. yüzyılda Thomas Hobbes, kavramı 'devletle barış içinde yaşayan topluluk' olarak nitelerken, 18. yüzyılda dini otoritelerle halkı birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. Mardin (2010: 9) ise; sivil toplumun Batı Avrupa'da şehirlerin önem kazandığı bir dönemde 'şehir adabı'nı ifade eden ve şehir yaşamına atfedilen önemi anlatan bir kavram olduğunu ifade etmiştir. Larry Diamond (1997: 6)'a göre sivil toplum; örgütlü sosyal hayatın bir parçasıdır. Herkese açık, gönüllülük esasında, kendi masraflarını finanse eden devletten ayrı, kendi kurallar bütününe sahip bir alandır. Paul Wapner (1996: 5) ise sivil toplumu, vatandaşların ortak bir amaç için, hukuki olmayan, alışlagelmiş şekillerde bir araya geldikleri alan olarak tanımlar.

1980'lerde başlayan ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden süreçte ise sivil toplum artık devlet karşıtlığına tekabül eden bir kavrama dönüşmüştür. Özellikle 1990'lara gelindiğinde kavramın muğlaklığından biraz sıyrılmak için, devlet-dışı örgütler (NGO) gibi kavramlar ortaya atılmış, bazı yeni yaklaşımlarla kavram çeşitlendirilmeye çalışılmıştır. Bütün tanımlara bakıldığında sivil toplum şu üç özelliği kapsar: toplumun yararı için vardır, kamusal alanı kapsar ve devletten ayrıdır. Devlet ve piyasanın dışında, insanların ortak çıkarlarını korumak için var olan sivil toplumun kendi içinde bir hukuku da vardır (Sayarı & Dikici, 2016: 178).

Günümüz sivil toplum anlayışına bakıldığında, kavramın ekonomik boyutundan da söz etmek gerekir; çünkü sivil toplum, üretim, dağıtım ve toplama kurumları olan şirketler, kooperatifler ve konseyler vb. den oluşan ekonomik toplumu da kapsamaktadır. Ekonomik toplum, sivil toplumun ekonomik süreçler üzerinde etkili olduğunu ve arabulucu konumda olduğunu anlatan bir ifadedir (Gönenç, 2001: 46). Hatta sivil toplumu ekonomi ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen bir alan olarak gören bazı bakış açıları da mevcuttur. Bu yaklaşıma göre; sanayi çağında sivil toplumun devletten özerk olabilmesi için kamusal alanda değil, ekonomik alanda bağımsız olması gerekir (Aslan, 2010: 3).

3. MODERNLEŞME HAREKETLERİ İŞİĞİNDA OSMANLI'DA SİVİL TOPLUM

Osmanlı'da geleneksel olarak sivil toplum kuruluşu işlevi gören bazı kurumlar vardı. Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetim karşısında birey ve devlet arasında bir köprü görevi gören vakıflar ve loncalar devletin kuruluşundan itibaren varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu kuruluşlar Batı'daki sivil toplum anlayışından farklı olarak toplum ve devleti ayırtırmaktan öte, bütünleştirmeye çalışmışlardır. İmparatorluğun son dönemlerindeki modernleşme süreci içerisinde ortaya atılan düşünce akımları sayesinde sivil toplum kavramı farklı bir boyut kazanmıştır. Osmanlı modernleşmesi, toplumda farklı arayışları ortaya çıkarmış, sivil toplum anlamında farklı öneri ve alternatiflere zemin hazırlamıştır.

Osmanlı'da tarım dışı üretimin önemli merkezleri olan şehirlerde, farklı meslek gruplarını bir araya getiren loncalar, aslında kökeni Orta Çağ'a kadar uzanan bir gelenektir. Bu çağda Anadolu'da esnaf ve zanaatkarları örgütleyen ve dini değerler konusunda eğitici bir rol üstlenen Ahi örgütleri, Moğol istilalarına karşı da dayanışmanın birer sembolüydü. Ahilik geleneğinden ilham alan loncalar, ülkenin ekonomisine de önemli katkı sağlıyordu (Gönenç, 2001: 61). 16. yüzyıla kadar üretimi artırma, kalifiye işçi yetiştirme, üretimi ve ticareti denetleme ve işçiyi koruma gibi görevler üstlenen loncalar, devletten özerk, önemli ve yaygın sivil toplum örgütleridir (Çaha, 1994: 91). Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu'nda loncalar, ticaretin gelişmesi ve düzenlenmesi maksadıyla toplumun taleplerini devlete ilettiği için bir sivil toplum örgütü olarak görülmekle birlikte lonca liderlerinin, ürün kalitesi, miktarı ve fiyatının devlet tarafından belirlenmesi de bu örgütleri sivil toplum tanımının dışında bırakmaktadır.

Osmanlı'da bir diğer sivil toplum unsuru da vakıflardır. Bir malın kamu yararına tahsis edilmesi anlamına gelen vakıf, Osmanlı devlet düzeninde önemli bir yere sahipti. Devletin kendi alanı dışında gördüğü birçok kamu hizmeti, özel kişiler tarafından tahsis edilen vakıflar tarafından yapılmıştır. Özellikle sıbyan mektepleri ve medrese gibi önemli eğitim kurumları vakıflar yoluyla kurulmuş ve toplumun hizmetine sunulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda etkinlik kazanan vakıf sisteminin temelinde, Kur'an ve sünnetin yardımlaşma ile ilgili emirleri (sadaka ayetleri) ve insanlara yararlı olan hizmetin ibadet sayılması anlayışı vardır. Osmanlı Devleti'nde vakıflar sosyal adalet, sosyal refah, dengeli gelir dağılımı, sosyal güvenlik ve sosyal hizmetleri, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel faaliyet alanı içinde yerine getiren örgütlerdir (Acun, 2005: 51). Dini kurumlar olan camiler, mescitler, tekkeler önemli ölçüde Padişah ve yakınları tarafından karşılanmıştır (Çaha, 1994: 92). Böylece devlet ve dini kurumlar arasında yakın bir ilişki olmuştur. Osmanlı'da 19. yüzyıla kadar, vakıflar şehirlerde yaşayan halka hizmet sunmuştur.

3.1. Tanzimat Dönemi

Osmanlı İmparatorluğu 17. ve 18. yüzyılda gerileme ve çökme dönemine girmiştir. Devletin merkezi gücünün çökmesi ve toprak düzeninin bozulması bunun en önemli göstergelerindendi. Bu durumun düzeltilmek istenmesi ve Batı'daki gelişmelere kayıtsız kalınmayacağına anlaşılmaması bir dizi reform sürecini beraberinde getirmiştir. 1839'da Gülhane Parkı'nda Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Hatt-ı Hümayun ile Türk tarihinde 'Tanzimat' olarak adlandırılan dönem başlamıştır. Bu fermanla, imparatorluğun dini ve örfi kanunların ihmal edilmesinden dolayı yüz elli yıldan beri zayıfladığı, ülkede refah ve iktidarı yeniden tahsis etmek için yeni kanunlara ihtiyaç duyulduğu dile getirilmiştir (İnalçık, 2016: 68).

Tanzimat fermanı ile başlayan modernleşme hareketleri, öncelikle devletin eski güçlü konumuna kavuşması ve merkezi otoritenin yeniden güçlenmesi için savaş teknolojisinin ve ordu sisteminin yenilenmesi gibi teknik reformlarla başlayıp eğitim, kültür ve hukuk sistemine kadar giden yenilik hareketleri ile devam etmiştir.

Bu dönemde özellikle hukuk alanında yapılan yenilikler ön plana çıkmaktadır. Tanzimat döneminde kanunlara dayalı ve büyük ölçüde keyfiyetten uzak bir yönetim oluşturulmaya çalışılmıştır. Yazılı hukuk kurallarının kabulü ve düzenli olarak uygulanması, Padişahın bu yasalara bağlı kalması zorunluluğu yani keyfi yönetimin son bulması demektir. Bu doğrultuda, II. Mahmut tarafından kurulan "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye"nin yetkilerinin artırılması, devlet erkânının belirli günlerde toplanarak, can ve mal emniyeti ve vergilerin belirlenmesi konularındaki yasaların burada karara bağlanması öngörülmüştür. Bu bağlamda son söz her zaman Padişahın olsa da bu gelişmeler parlamentolu bir rejime geçişin ayak sesleri olmuştur (Tanör, 1992: 14).

Tanzimat'la birlikte, adil yargılanma, duruşmaların aleniyeti, cezaların şahsi olması ile ilgili esaslar benimsenmiş; herkesin önünde incelenip hüküm verilmedikçe, hiç kimse hakkında gizli ya da açık idam ve zehirleme gibi işlemler yapılmayacağı ve herkesin mal ve mülküne tam bir serbestlikle malik olacağı hükmü getirilmiştir. Bu kul statüsündeki, güvencesiz devlet görevlilerinin, "siyaseten katl" ve mallarının "müsadere" edilmesi uygulamalarına artık maruz kalmayacakları anlamına gelir. Böylelikle, yasalarla sınırlı hak ve yetkilerini kullanan, suç ile ceza arasındaki ilişkinin genel kurallar çerçevesinde düzenlendiği bir yapı içinde görev yapan bir bürokrat kesimin doğmasına olanak sağlamıştır (Gönenç, 2001: 77).

Verilen bütün haklardan Müslüman ve gayri Müslim tebaanın eşit olarak yararlanacağı belirtilmiş, böylece "eşitlik" ilkesi benimsenmiştir. Bu eşitliğin "şeriat hükümleri gereğince" olacağı çekincesi konmuşsa da kanuni eşitlik fikrinin benimsenmesi çok önemli bir gelişmedir. Bütün bu hususlar, Gülhane Hattı Hümayunu 'nün hak ve özgürlükler açısından, eksik de olsa, derli toplu ilk "Osmanlı haklar listesi" olarak

nitelendirilmesini sağlar. Can güvenliği, ırz, namus ve mülkiyetin korunması gibi temel hak ve özgürlükler bu listenin önemli birer parçasıdır (Gönenç, 2001: 72).

Tanzimat döneminde henüz sivil toplum anlayışı oluşmamış olsa da bu dönem II. Meşrutiyet döneminde oluşacak bu hareketlere zemin hazırlamıştır. Osmanlı toplumunda, ilk kez cemaatten ayrı bir "birey" kavramının doğduğu ve bireyin kendi başına bir değer olarak kabul edilmeye başladığı bir dönemdir. Birey bu haliyle, siyasî sürecin önemli bir parçası haline gelmiş, siyasal sistemden hizmet beklemesi ve onu yönetenleri etkilemesi meşru hale gelmiştir. O halde, Tanzimat'ın en önemli katkılarından biri, siyasî katılımın temellerini atmış olmasıdır. Nitekim arkasından gelen meşrutî rejim bu siyasî kültürün bir ürünüdür.

3.2. Meşrutiyet Dönemi

Tanzimat'ın ilanından sonra geçen süreçte Osmanlı Devleti modernleşme yolunda ilerlemeye devam etmiştir. Genç Osmanlılar (Jön Türkler) diye anılan Mithat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın önderliğindeki aydınlar Batı'dan esinlenen fikirlerle, halkın yönetimde söz sahibi olmasını sağlayacak bir devlet yapısı için mücadele etmeye başladılar. Bu teklif öncelikle Sultan Abdülaziz'e sunulmuş, fakat Sultan bu olaya sıcak bakmayınca Balkan Bunalımı fırsat bilinen tahttan indirilmiş ve yerine V. Murat tahta çıkarılmıştır. Sultan Murat sağlık sorunları nedeniyle tahttan indirilince yerine Meşrutiyet sözü ve Mithat Paşaya sadrazamlık makamı vaat eden II. Abdülhamit tahta çıkarılmıştır. Jön Türkler, Osmanlı'nın çöküşten kurtulması için köklü reformlar yapması gerektiğinin bilincindeydiler. Bu anlamda yapılan en önemli yenilikler Türk tarihinin ilk anayasası olan 1876 Kanun-i Esasi ve I. Meşrutiyet'tir. Ayrıca kurulan Meclis Osmanlı'da artık monarşik yönetimin sarsıldığını gösteriyordu.

Kişi hak ve özgürlükleri açısından Kanun-i Esasi çok önemli bir gelişmedir. Bazı mekanizmaları eksik olsa bile, kişi hak ve hürriyetleri ilk defa, klasik esaslara uygun, oldukça geniş bir liste halinde bu anayasada yer almıştır (Kapani 1993: 103). Osmanlı Devleti'nde yaşayan herkesin, dini ve mezhebi ne olursa olsun "Osmanlı" sayılması vurgulanmıştır. Kişi güvenliği, ibadet özgürlüğü, basın özgürlüğü, konut dokunulmazlığı, eğitim özgürlüğü, işkence, müsadere ve angaryanın yasaklanması hükümleri yer almıştır (Kapani, 1993: 104).

Her ne kadar II. Abdülhamit ülkenin içinde bulunduğu durumu bahane ederek Meclis'i ve anayasanın bazı hükümlerini askıya alsa da Jön Türk Hareketi ilkelerinden vazgeçmemiştir. 1907 'de toplanan Kongre sonrası Anayasa tekrar yürürlüğe konulmuş, Meşrutiyet yeniden ilan edilmiş ve II. Meşrutiyet Devri başlamıştır. Bu dönem Osmanlı'da ilk kez sivil ve tabana yayılmış hareketlerin izlerini taşımaktadır. Bu dönemin mimarı ise İttihat ve Terakki olmuştur.

Bu dönemde, anayasanın yeniden yürürlüğe girmesiyle sivil yaşamda büyük bir canlanma meydana gelmiştir. Yayın yasakları ve sansürler kaldırılınca, imparatorluğun tüm cemaatlerini ve bunların çok çeşitli fikirlerini temsil eden dergiler yayın hayatına başlamıştır. Ayrıca, halk yeni rejimi desteklemek üzere sokaklara dökülmüş; Müslüman, Rum, Ermeni, Yahudi tüm cemaatler hareketi destekleyen gösteriler düzenlemişlerdir. Tanör (1992: 15) bu konuda II. Meşrutiyet hareketinin, imparatorluktaki bütün tebaayı, demokratik ve liberal bir anlaşma zemini içinde topladığını ifade etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla, Osmanlı toplumunda o güne kadar rastlanmayan bir hareketlenme olmuş ve özgürlük havası esmiştir. Osmanlı aydınları bir araya gelerek, belli yayın örgütleri kurmuşlardır. Bu süreçte temel mesele devletin çöküşüne çareler aramaktır. Belli düşünce akımları çevresinde toplananlar gruplar, ülkedeki siyasî gelişmelere karşı tavır almışlar, olayları yorumlamak, açıklamak, yönlendirmek istemişlerdir. İktidar karşısında bir güç olarak beliren bu çevreler, yayın organları ile sosyal hayata etki etmiş, kamuoyunu yapıcı, yönlendirici ve harekete geçirici bir rol oynamışlardır, kısacası, devleti kurtarma çabası içine girmişlerdir (Kabacalı, 1992: 56).

Osmanlı İmparatorluğu'nun hızla dağılmaya başlaması aydınlar arasında kimlik arayışlarına neden olmuştur. 20. yüzyıla doğru başlıca düşünce akımları olan Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gelişmeye başlamıştır. Bunlar arasında Türkçülük, en yaygın olanıdır. 19. yüzyılın ortalarında ve 20. yüzyılda yeşeren bu akım edebiyat, dil, tarih, eğitim, siyasette etkili olmuştur. Türkçülük akımı kendi içinde de örgütlenmiştir. 1908'de Türk Derneği, 1911'de Türk Yurdu dernekleri kurulmuştur. Ayrıca Selanik'te, Ziya Gökalp'in çevresinde toplanan bir grup genç Genç Kalemler dergisini çıkarmış ve burada özellikle "dilde Türkçülük"ü savunmuşlardır. 12 Mart 1912'de ise Türk Ocağı kurulmuştur. Kurucuları arasında M. Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ferit Tek, M.A. Tevfik, E. Bülent Serdaroğlu, Fuat Sabit gibi düşünürlerin olduğu dernek, amacını "İslam kavimlerinin mühimi olan Türklerin milli terbiye ve ilmi, içtimai, iktisadi

seviyelerinin ilerleme ve yükselmesiyle Türklüğün ve Türk dilinin kemali için çalışmak " olarak ifade etmiştir (Kabacalı, 1994: 51). Dernek bu hedefine ulaşmak için dersler, konferanslar, müsamereler düzenleyip, kitap ve risaleler yayınlamaya başlamış ve okullar açmıştır. Dernek, tüzüğünde, kendisini bir sivil toplum örgütü olarak gördüğünü vurgularcasına, "Ocak, maksadını tahsile (amacına ulaşmaya) çabalarken, sırf, milli ve içtimai bir vaziyette kalacak, asla siyaset ile uğraşmayacak ve hiçbir vakit siyasi fırkalara hizmet etmeyecektir" (madde 4) hükmüne yer verilmiştir (Kabacalı, 1994: 15). Dernek, o tarihe kadar "Osmanlılık " politikası izleyen imparatorluğun bir Türk devletine dönüştürülmesini talep etmiştir. Ancak bu istekle de yetinilmeyip bütün Türklerin tek bir bayrak altında birleşmesini hedeflemiştir (Kabacalı, 1992: 57).

Daha sonra İttihat ve Terakki'nin yönetime bütünüyle egemen olmuş ve Türk Ocağı'nın fikirlerini desteklemişlerdir. Daha sonra dernek Türk Ocağı adı altında faaliyetlerini sürdürmüş ve bir de dergi çıkarmıştır. Ocak milliyetçiliği yaygınlaştırmak için yerli malı kullanımını teşvik etmiştir. I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, ardından İtilafçıların yönetime gelmesi ve Sevr'in imzalanması, Türk Ocağı'nın faaliyetlerine sekte vurmuştur. Ocak, bu süreçte mitingler düzenlemiş, mili birlik ve beraberliği korumak için çaba göstermiştir (Akşin, 1996: 32).

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Döneminden beri yaptığı yenilikler, kadınlar için de önemli gelişmelere zemin hazırlamıştır. İkinci Meşrutiyet döneminde kadın meselesi dikkate değer bir sivil alanın açılmasına zemin hazırlamıştır (Çaha, 2017: 107). Bu dönemde geleneksel yapının değişmesini isteyen aydınlar kadın meselesi üzerinde hassasiyetle durmuş; İstanbul, Selanik gibi kentlerde iyi eğitim almış kadınlar, kadınların sorunlarını dile getirmek için sivil hareketler başlatmışlardır. Osmanlı'da daha önce emsali görülmemiş kadın dernekleri kurarak, çeşitli yayın organları, konferanslar, panel ve seminerler vasıtasıyla kadının toplumsal statüsünü değiştirmeye çalıştılar.

1909 yılında çıkarılan Dernekler Kanunu ile kadınlar farklı amaçlara hizmet eden dernekler kurarak seslerini duyurmaya çalıştılar. Çakır (1996, Çaha 2017'den), 1909-1923 tarihlerinde kurulan kadın derneklerini 8 kategoriye ayırmıştır. Bu kategoriler; yardım, eğitim, kültür, ülkenin sorunlarına çözüm arayan, ülkenin düşman işgalinden kurtulmasına yönelik, siyasi amaçla kurulan, siyasi partilere ait dernekler ve feminist derneklerdir. Bu dönemde yaklaşık 40 adet dernek kurulmuştur. Yardım amacı ile kurulan dernekler muhtaç kimselere yardım etmiş ve yoksul öğrencileri okutmuştur. Ülkenin sorunlarını çözmeye çalışan dernekler yerli malı kullanımını teşvik edici çalışmalar yürütmüşlerdir.

Kadınların kamusal alanda yer almalarını destekleyen İttihat ve Terakki bu konuda onları teşvik etmiştir. Vatanperver duygular ile kurulan kadın dernekleri Kurtuluş Savaşı boyunca önemli roller üstlenmişlerdir. Enver Paşa'nın desteği ile kurulan "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti" kadınları iş hayatına teşvik etmenin yanı sıra, savaşta kaybedilen nüfusu telafi etmek için gençleri evlenmeye teşvik eden çalışmalar yürütmüştür. Ayrıca Birinci Ordu Taburunda onbaşı, çavuş ve başçavuş gibi rütbelerle özellikle Balkan Savaşı'nda önemli rol üstlenmişlerdir (Toprak, 1988: 35).

Kurtuluş Savaşı esnasında işgalci devletlere karşı yapılan eylemlerde de kadınlar başı çekiyordu. Anadolu'nun dört bir yanında bağımsızlık için örgütlenen kadınlar "Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Derneği"ni kurdular. Kadınlar bu dönemde Türk ulusunun bağımsızlık mücadelesinin bir sembolü haline geldiler. Bütün bu faaliyetlerin yanında, kadınların özellikle kamusal alanda var olmaları gerektiğine inanan, bunun da siyasi haklarını elde etmeleri ile mümkün olacağını savunan feminist dernekler de vardı. 1913'te kurulan Osmanlı Müdafaa-i Hukuku Nisvan Cemiyeti, kadınların miras ve boşanma hakkı gibi yasal haklara sahip olmalarının yanı sıra, seçme ve seçilme haklarını da içeren siyasi haklara da sahip olmaları için mücadeleler vermiştir. Ayrıca bu derneği kuran kadınlar, 'Kadınlar Dünyası' adlı yayın organı ile yerli bir feminist söylem de geliştirmişlerdir (Çaha, 2017: 108). Bu sayede Dernek, kadının kamusal ve özel alandaki eşit olmayan statüsüne, hukuksuzluğa ve eğitimsizliğe karşı mücadele başlatmıştır.

Özellikle İkinci Meşrutiyet dönemindeki özgürlük ortamının zemin hazırladığı bu sivil hareketler, Türk sivil toplum tarihi adına oldukça önemliydi. Halk, bu dönemde İmparatorluk tarihinde ilk kez kendini ifade edecek kanallar bulmuştu. Batılı düşünce akımlarının Osmanlı aydınları tarafından benimsenmesi ile de kamusal alan genişlemiş ve tabana yayılmıştır. Ancak Batılı demokrasilerde görülen sivil toplumun devlete karşı başkaldırı ve devletin iktidarını sınırlama çabası, bu dönemde Osmanlı'da görülmemiştir çünkü bu siyasi kültürün yerleşmesi zaman alacaktır.

4. TÜRKİYE'DE SİVİL TOPLUMUN TARİHİ GELİŞİMİ

Osmanlı'da köklü bir vakıf geleneğiyle var olan ve Kanun-i Esasi ile birlikte gelişen sivil toplum örgütlenmesi Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Bu dönemin konjonktürüne bakıldığında Kurtuluş mücadelesinden henüz çıkmış bir toplum ve yeni bir düzenin inşa edildiği bir devlet söz konusudur. Sivil toplumun Cumhuriyetin ilk yıllarındakinden günümüze gelene dek geçirdiği değişim mevcut konjonktür temelinde değerlendirilmelidir.

Birinci Dünya Savaşının neticesinde kaybeden taraf olan Osmanlı Devleti, Mondros Ateşkes Antlaşması çerçevesinde müttefik güçler tarafından işgal altına alınmıştı. Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Kurtuluş mücadelesi hukuki bir düzene dayandırılmak isteniyordu. Bu kapsamda 18 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesi ve Mebusan Meclisi'nin dağıtılması fırsat bilinen Ankara'da yeni bir meclis kurulması için çalışmalar başlatıldı. 23 Nisan 1920'de yeni Meclis kurularak yasama faaliyetlerine başladı. 1921 Teşkilat-ı Esasiye ile "hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğunun" altı çiziliyor; kişisel egemenlik yerine milli egemenlik hâkim kılınıyordu. 1923 yılında yeni kurulan devletin rejiminin de Cumhuriyet olarak belirlenmesiyle yeni bir dönem başlıyordu.

Yeni Türk devletinin kuruluşunda ve belli bir zamana kadar politikalarının yürütülmesinde temel oluşturan fikir ve ilkeler bütünü olarak tanımlanabilecek Kemalizmin ilkeleri CHP'nin 1930 yılında gerçekleştirdiği Büyük Kongre'de kabul edilmiştir (Gönenç, 2001: 101). Kemalizm temelinde laik hukuk, eğitim sistemi, Cumhuriyet rejiminin kendisi ve Anayasa bu dönemde sivil toplum kavramına uygun toplumsal öğelerdi. Ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha çağdaş bir topluma erişmek nedeniyle uygulanan politikalar, zamanla sivil toplum düzeniyle çatışmaya başlamıştır. 'Kültür Devrimi' Osmanlı düzenine yüzyıllarca hâkim olmuş aydın-halk, yönetici elit-yönetilen çatışmasının Türkiye Cumhuriyeti'nde de yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Üstelik Batı'nın aksine Türkiye'de sivil toplum devlet eliyle ve yasalar yoluyla oluşturulmak gibi bir çelişkiye düşmüştür (Gönenç, 2001: 105). Tek partili hayata dahil olan askeri gelenek de bireyciliğe vurgu yaparak sivil toplum düşüncesini zayıflatmıştır (Ahmad, 2003: 9). Yani, dönemin sivil toplum çalışmaları devlet eliyle ve desteğiyle yürütülmesi hasebiyle günümüz sivil toplum anlayışından farklılık arz etmektedir.

Bir grup üniversite öğrencisi ve aydın tarafından 1912 senesinde kurulan Türk Ocakları, Cumhuriyet döneminde de belli bir müddet varlığını sürdürmüştür. Türkiye'deki İngiliz Büyükelçisi Sir G. Klerk, ocakların Türkiye'nin ulusal bir temelde yeniden örgütlenmesinde önemli rol oynadığını ifade etmiştir. Türk Ocakları Kurtuluş Savaşından sonra yeniden örgütlenerek Ankara'da merkezi olan, 250 şubesi ve 30 bin üyesiyle ülke geneline yayılmış güçlü bir kuruluş haline gelmiştir. Siyasi iktidar karşısında özerkliğini muhafaza etmeye çalışan, ülkenin ilerlemesinde söyleyecek sözü olduğunu düşünen aydınları temsil eden bir oluşumdur. (Georgeon, 2006: 39). Halk üzerinde tesiri büyük olan Hamdullah Suphi, Halide Edip, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Mehmed Fuat gibi isimler Türk Ocaklarına katkı sağlamışlardır. 1932 yılında ise Türk Ocakları kapatılarak yerine Cumhuriyet Halk Fırkasının kültür kolları gibi çalışan Halk Evleri kurulmuştur (Georgeon, 2006: 39). Halk evlerinin yanı sıra Türk Kadın Birliği Cemiyeti, Türk Eğitim Derneği gibi oluşumlar da Cumhuriyet dönemi yeniliklerini halka iletmede işlevsel görevlere haiz olmuşlardır. Ancak zamanla sivil toplum örgütlerinin sayısında bir azalma görülmüş, yapılan hukuki düzenlemelerle bu örgütler denetime tâbi tutulmuştur ve neredeyse kaybolmanın eşiğine gelmişlerdir.

1946 ve sonrası sivil toplumun yeniden biçimlenmeye başladığı bir dönemdir. Bir diğer ifadeyle, Tanzimat, Meşrutiyet ve Tek Parti dönemlerinde temelleri atılan, ancak devlet elinin baskıları sebebiyle yeterince gelişemeyen sivil toplumun yeniden biçim kazanmaya başladığı dönemdir (Akçeşme, 2013: 212-213). 1950'lerde çok partili hayata geçilmesiyle demokratikleşme yolunda adım atılmış olsa da Demokrat Parti iktidarı yönünü daha çok ekonomik kalkınmaya çevirmiştir. Ancak tek parti döneminde kısıtlanan dini gruplar, işverenler, işçi sendikaları, medya ve köylüler yeniden ortaya çıkmıştır. 1946 yılında kabul edilen Cemiyetler Kanunu ile tamamen bağımsız olarak dernek kurulması mümkün hâle gelmiş ve dernek kurmak için gereken idare iznine artık gerek kalmamıştır. Böylece, sınırlı da olsa sivil toplum gelişiminin önü açılmıştır (Akçeşme, 2013: 213).

1877 Anayasa değişikliğiyle ayrıca tanımlanan 'dernek kurma hakkı'nın Cumhuriyet döneminde de devam etmesine rağmen, örgütlenme hakkı "kamu düzeninin ve genel ahlakının korunması" çerçevesinde sınırlandırılmıştır. 1961 Anayasası ise örgütlenme özgürlüğünü genişletmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında kamunun denetiminde olan örgütlenme, Anayasa ile yerini özgür örgütlenmeye bırakmıştır. 1938 yılında 205 olan dernek sayısı 1961 yılında 41.000'e yükselmiştir. Bu hızlı yükselişin ana sebeplerinden biri anayasanın 29. Maddesinde şöyle tanımlanmıştır: "Herkes önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir." (Çiftçi, 2010-2012, 13.) Nitekim, sosyal ve ekonomik haklar tanıyan 1961 Anayasası, çağdaş bir anayasa görünümü sergilemektedir (Gönenç, 2001: 112). Bu anayasa, çoğulculuk, katılımcılık ve

demokrasi kavramlarına yaptığı vurgularla ve ifade, düşünce, örgütlenme özgürlüklerinin güvence altına alınmasıyla sivil topluma ait özerk bir alanın oluşturulmasına zemin hazırlamıştır (Akçeşme, 2003: 213). 12 Mart 1971 muhtırası bu gelişime darbe vursa da sivil toplumun gelişimi açısından 1961 Anayasası önem arz etmektedir.

1961 darbesinden sonra oluşturulan Kurucu Mecliste siyasi parti temsilcileri, üniversiteler, yargı organları, barolar, öğretmen, basın, gençlik kuruluşları, sendikalar vb. yer alması o dönem için Türkiye’de sivil toplum unsurlarının gelişmekte olduğunun göstergesiydi. Oluşan bu özgürlük ortamı Türkiye’nin sorunlarını açığa çıkarmak ve tartışmak üzere bir araya gelen fikir kulüplerinin üniversitelerde örgütlenmeye başlamasına neden olmuştur (Gönenç 2001: 111). Bu kulüpler bürokratik kontrolün tüm inisiyatifleri kontrol altına aldığı bir ülkede sivil toplum yaratmak için ilk ciddi girişimdi (Ahmad, 2003: 142). Bu dönemden itibaren sivil toplum, aşırı siyasi kutuplaşmanın kurbanı olarak siyasi toplum içerisinde varlığını yitirmiştir. Dahası, mevcut sivil toplum unsurları, kendinden olmayanları dışlayan katı, dogmatik ideolojilere bağlanmış ve çoğulcu bir sivil toplum geleneğinin oluşması imkânsız hale gelmiştir (Gönenç, 2001: 114).

1980 Darbesi sonrası sivil toplum kavramı duraklamış, öncesinde de sivil toplum fikri güçlü bir oluşum haline gelememiştir. Toplumsal grupların siyasete katılımını sağlamak yahut hak ve özgürlükleri devletten bağımsız bir şekilde sağlayacak bir sivil toplum teşkilatını oluşturmak bu dönem için mümkün görünmemiştir. 1990’lı yıllar itibariyle derneklerin, siyasi partilerin kadın ve gençlik kollarını örgütlenme vb. yasaklarının kaldırıldığı anayasa değişikliğiyle hareketlilik dönemine girilmiştir. Türkiye’de sivil toplum kapsamında değerlendirilebilecek dernekler, sendikalar, vakıflar, kooperatifler ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları toplumda da karşılık bulmaya başlamıştır. Basın ve medya da bir sivil toplum unsuru olarak bu gelişmelerden etkilenmiş ve kamuoyunu yönlendiren bir güç haline gelmiştir (Gönenç, 2001: 117-118). Sivil toplum örgütleri, hak ve özgürlükler dilinin oluşturulması, katılımcı demokrasi fikri ve bireyselcilik söyleminin toplumla tanıştırılması hususunda çok faydalı oldular. Bu bağlamda sivil toplum örgütlerinin temel gayesi devletten bağımsız bir toplumsal hayatı destekleme ve tepeden aşağı yönetim şeklini eleştirerek çoğulculuk ve demokrasi taleplerini gerçekleştirmeye yardımcı olmaktır (Keyman, 2006: 28).

1980’li yılların başlarından beri dünya çapında yükselmekte olan liberalizm, özelleştirme, insan hakları, çevrecilik, kadın hakları, sivil toplum gibi meseleler Türkiye’de de kendisine bir alan açmıştır. Sivil toplumun olmazsa olmazları şeklinde görülen örgütlenme, farklılaşma, baskı mekanizması oluşturma gibi hususlar Türkiye’nin 1980 sonrası siyasi ve toplumsal yapısında yer etmiştir (Akçeşme, 2003: 214). Küresel gelişmelerin revize ettiği Türk sivil toplumu bugün nicelik ve nitelik itibariyle kabiliyetlerini yükseltmiş ve devletten bağımsız, kendi faaliyetlerini kendi belirleyen bir baskı unsuru haline gelmiştir.

Muasırdan medeniyetler seviyesine erişmeyi gaye edinen Türkiye Cumhuriyeti’nin ideali elbette demokrasiydi. Ancak sivil toplum açısından değerlendirildiğinde nihai hedef olan demokrasinin mevcut halka değil gelecekte var olacak bir toplum için idealize edildiği görülmektedir.

5. OSMANLI DEVLETİ VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ SİVİL TOPLUM ANLAYIŞININ MUKAYESESİ (1839-1950)

Türkiye’de Cumhuriyet ile birlikte, sivil toplum başta Anayasa olmak üzere belirli yasal düzenlemelerle korunmaya çalışılmıştır. Ancak Cumhuriyetle birlikte gelişen sivil toplum anlayışını anlayabilmek için, bu dönemin tarihsel temellerini oluşturan Osmanlı Devleti’nin özellikle son dönemlerinde gelişen sivil toplum yapısını incelemek gerekmektedir. Sanılanın aksine Türkiye’de sivil toplum örgütleri Cumhuriyet’in ilk yıllarında değil, Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde gelişmeye başlamıştır. Kurulan vakıflar bugünkü sivil toplum örgütlerine benzer faaliyetler göstermişlerdir. Bu bağlamda 1839 Tanzimat Fermanıyla birlikte resmi olarak başlayan yenileşme sürecinden 1950 yılına dek geçen dönem Cumhuriyet öncesi ve sonrası şeklinde mukayeseli olarak incelenecektir.

Medrese ve ulema şeklinde yayılan dini örgütleniş, diğer inançlara dayalı gelişen millet sistemi, lonca türü örgütlenmeler, ayanlar vb. Osmanlı’da zengin bir sivil toplum örneği sergilendiğinin ispatı niteliğindedir. Cumhuriyet öncesi Türk sivil toplumu incelendiğinde görülür ki ne tamamen devletten bağımsız, özerk ne de bütünüyle devlete bağlı ve homojen nitelikli sosyal gruplar mevcuttur. Osmanlı toplum yapısı sivil toplumun gelişmesine katkı sağlayacak nitelikte zengin ve farklı unsurları bünyesinde barındırmaktadır. Ancak, bu toplumsal kesimler, Batı Avrupa’daki gibi devleti frenleyici bir güç olamamış, devletle ilişkilerinde onu önceleyen bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Buna rağmen, özgün yapılarıyla sivil topluma zengin bir dayanak oldukları söylenebilir (Çaha, 1995: 100). Tek partili dönemin Türkiye’sinde ise bir

yandan ülkenin sınırlarının Misak-ı Milli çerçevesinde büyük ölçüde daralması, öte yandan inkılapların ve yeni rejimin toplum nezdinde kabul görme süreci sivil toplumun zenginliğini azaltan nedenler olmuştur.

Sivil toplumun en mühim iki unsuru özerklik ve farklılıktır. Toplum heterojen bir yapı içerisinde devlet karşısında meşruiyetini sağlamalıdır. Osmanlı'nın toplumsal haritasına bakıldığında sivil topluma zengin girdiler sunabilen bir topografyanın hâkim olduğu görülür (Çaha, 1995: 100). Ancak özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren 'Osmanlıcılık' fikriyatı altında homojen bir toplum oluşturmayı gaye edinen Osmanlı Devleti'nde bu heterojen yapı sivil toplum oluşumuna olumsuz tesirde bulunmuştur. Tanzimat Fermanı ile başlayan ayrıcalıklar İslahat Fermanı ile daha da genişletilmiş ve farklılıkları ihtiva eden toplum yapısı kademe kademe etkisini yitirmiştir. Yine de sivil toplumun gelişimi devam etmiştir. Çünkü Tanzimat Fermanı, Türkiye'de ilk kez çağdaş anlamda bir sivil toplum oluşumu için gereken şartları ortaya koymaktaydı. Devlet kendisini sivil toplum doğrultusunda bir yasal çerçeve ile sınırlandırmıştı. Yurttaşlık statüsü kazanan uyruklar için kendilerine sivil toplum yapısı kazandırabilecek güvenceler oluşmaya başlıyordu (Gevgilili, 1990: 35-36).

Klasik sosyal grupların dışında ideolojik açıdan Marksistler, Milliyetçiler, Liberaller ve İslamcılar; etnik açıdan Ermeniler, Rumlar, Araplar, Kürtler; ayrıca siyasi partiler, yerli ve yabancı serbest müteşebbisler, sendikalar, kadın grupları, gazeteciler vb. dönemin sivil toplum oluşumlarıdır. Bu oluşumların Cumhuriyet arefesinde siyasette taleplerini politikleştirerek aktif oldukları ve bu amaçla siyasi parti kurma çalışmalarına yöneldikleri bilinmektedir (Çaha, 1995: 101). Şerif Mardin'e göre; Osmanlı toplumunun temelinde zengin bir dini grup mozaiğini, etnik unsurları, aşiret birliklerini ve müreffeh şehirleri tek bir çatı altında teşkilatlandırmaya muvaffak olan bir merkez bulunmaktadır (Mardin, 1991: 111). Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında ise bu tarihi arka plan çerçevesinde gelişen sivil toplum yapısı, etkisi azalmakla birlikte varlığını muhafaza etmiştir. Ancak siyasete aktif olarak katılabilen sivil toplum oluşumlarına bu dönemde rastlamak pek mümkün olmamıştır. Devlet tarafından sıkı bir denetime tâbi tutulan gruplar elimine edilerek devlet eli daha fazla güçlendirilmiştir. Böylece güçlü bir devlet fakat zayıf bir toplum yapısı ortaya çıkmıştır. Osmanlı'nın çok kültürlü yapısı dışlanarak ulus-devlet modeline yönelme toplumun temel dinamiklerini değiştirmiştir.

Osmanlı'dan miras kalan patrimonyal devlet anlayışı Cumhuriyet Türkiyesi'nde de devam etmiştir. Devlet anlayışı, Toynbee'nin ifadesiyle 'ulusal olarak homojen, idari olarak merkezi, farklılık ve otonomiye hiçbir şekilde müsamaha göstermeyen, vatandaşların kendisine mutlak itaatını bekleyen kiskanç Tanrı niteliğinde olan ve egemen bir devleti öngören siyasal düşünceye' dayanmaktaydı. Dolayısıyla toplum, her iki dönemde de amaç ve ideallerini gerçekleştirme aracı olarak görülmüştür (Çaha, 1995: 102-103). Rejim Cumhuriyet olarak belirlenmesine rağmen Tek Partili yıllarda karar mekanizmasında ağırlık liderin üstünlüğüne dayanmaktadır. Tıpkı Osmanlı'daki gibi milli egemenliği gerçekleştirecek kurum ve mekanizmalar gelişmemiş, sivil toplum oluşumları yalnızca devletle toplum arasında bir köprü işlevi görmüştür.

Bir diğer değişim dini alanda faaliyet gösteren sivil yapılanmalar hakkındadır. Laik devlet anlayışı çerçevesinde 1923-50 yılları arasında dini gruplara meşruiyet hakkı tanınmamış ve Osmanlı sivil toplumunun en yaygın kuruluşları güdük kalmak mecburiyetinde kalmıştır. Devletle toplum arasındaki uçurum da din bağının kaldırılmasıyla derinleşmiştir. Ayrıca II. Meşrutiyet sonrası İttihat Terakki'nin dışında var olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahrar Fırkası gibi 27 siyasi parti mevcutken; Cumhuriyet döneminde pek çoğu yer altına çekilmek zorunda kalmış, (Çaha, 1995: 106) muhalefet partisi kurma çabaları kısa sürerek başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarılardan itibaren siyasi alanda fikir kısıtlamalarıyla karşılaşacak olan basın, Osmanlı'da ilk sivil toplum oluşumlarıyla desteklenmiş ve örgütlü muhalefet girişimlerinin öncüsü olmuştur. Ancak bilhassa 1858 yılında çıkarılan Ceza Kanunu ile basına yönelik kısıtlamalar başlamış, gazete ve dergiler kapatılmaya başlanmıştır (Gevgilili, 1990: 47-48). 1878'de Sansür Heyeti kurularak gazetelerin basımdan önce tümüyle denetlenmesi ilkesi getirilir. Böylece istenmeyen yazılar, sözler, bölümler hiçbir kurala dayanmaksızın atılacaktır (Gevgilili, 1990: 67). Basının bir milleti aydınlatmada ve ona doğru yolu göstermekte 'milletin genel sesi' olarak nitelendiren Atatürk, basının toplumdaki önemli işlevinin altını çizmiştir. Ancak, yaşanan bazı gelişmeler basın özgürlüğünden doğan tehlikeleri bertaraf ederken devleti basın üzerinde egemen kılmıştır. Cumhuriyet döneminde Şeyh Said isyanı hasebiyle çıkarılan Takrir-i Sükun Kanunu Cumhuriyet tarihinin ilk basın yasağıdır. Kanunun yürürlüğe girmesiyle muhalif gazete ve dergiler kapatılmış, pek çok kişi sürgün ve hapis cezası almıştır.

Osmanlı'da II. Meşrutiyet akabinde çıkarılan Dernekler Kanunu ile toplumun farklı unsurları farklı çatılar altında örgütlenmeye gitmiş ve dernek sayısında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu kanun sendikacılığın da bir sivil hareket olarak önem kazanmasına neden olmuş ve emeğin örgütlenmesi sanayileşme sürecinde mümkün hale gelmiştir. Cumhuriyet döneminde ise sendikacılık hareketi son bulmuş; 1923-50 yılları arasında, sınıfsız, imtiyazsız bir devlet anlayışının neticesinde varlık gösterebilen tek dernek Halk Evleri olmuştur (Çaha, 1995: 107).

Osmanlı'da Hukuk-ı Aile Kararnamesi'yle başlayan kadın hakları meselesi, Türkiye Cumhuriyeti'nde de varlığını sürdürmüş, 1926 Medeni Kanun, 1934 seçme ve seçilme hakkı ile Türk kadın hareketi güç kazanmıştır. Ancak bir sivil toplum hareketi olarak kadın hareketleri de tek parti döneminin sert uygulamalarından nasibini alarak ortadan kaybolmuştur. Milli Mücadele'de oldukça aktif rol oynayan, vatanın kurtuluşu için her türlü fedakârlığı gösteren kadınlar, Cumhuriyet'in ilanı ile daha geniş özgürlükler elde etmek ve kamusal alanda var olmak adına örgütlenerek, Türkiye'nin ilk siyasi partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkasından da önce, 16 Haziran 1923'te Kadınlar Halk Fırkasını kurdular (Baykan &Ötüş, 1999). Ancak partinin resmi olarak kurulması için hükümetten gerekli izin çıkmamıştı. Örgütlenmek ve haklarını aramaktan vazgeçmeyen kadınlar, bu sefer' Kadın Birliği' adında bir dernek kurdular. Dernek, yardım faaliyetlerinin yanı sıra, kadınları eğitmeye yönelik faaliyetler de gerçekleştirdi. Bütün bunların yanında kadınlar dernek çatısı altında siyasi hak taleplerinden de vazgeçmediler. Ancak her seferinde siyasi engellerle karşılaştılar ve hükümete bağlı basın yayın organları kadınların siyasi hak taleplerini haksız göstermeye çalışan bir tavır takındılar. Bu dönemde gerçekleşen yardım ve eğitim faaliyetleri dışında faaliyet gösteren kadın sivil toplum örgütleri hükümetin ve toplumun desteğini alamadı.

Tek Parti Dönemi'nde Laiklik ilkesi doğrultusunda benimsenen laik hukuk ve eğitim sistemiyle birlikte, Cumhuriyet rejiminin kendisi ve onun temellerini düzenleyen anayasa, "sivil toplum" kavramına uygun toplumsal öğeleri bünyesinde barındırır (Belge, 2003: 20). Ancak özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında, daha çağdaş bir topluma yönelik, millet-devlet-parti özdeşliği ile gerekçelendirilen Jakoben eğilimlerle güçlendirilmiştir. Sivil toplum ise; zamanla bu anlayışın dışında kalan bir yaklaşım benimsemiştir. Uygulanan yöntem, özellikle devrimleri korumak adına demokratik açılımların sürekli denetim altında tutulduğu bir çağdaşlaşma anlayışıdır (Gevgilili, 1990: 114). Bir başka ifadeyle, hayata geçirilmek istenen "kültür devrimi", Osmanlı düzenine yüzyıllar boyu damgasını vurmuş aydın-halk, yönetici elit-yönetilen çatışmasının Cumhuriyet Türkiye'sinde de varlığını sürdürmesine sebep olmuştur. Ayrıca Türkiye'de modernleşme süreci içerisinde sivil topluma bir yönelim olmuş olsa da Batı'daki özerk sivil toplum anlayışının tersine, sivil toplum yasa yoluyla ve devlet eliyle yaratılmaya ve teşvik edilmeye çalışılmış ve bu da çelişkileri beraberinde getirmiştir.

6. SONUÇ

Sivil toplum denildiğinde, devletten ayrılmış, serbest piyasa ekonomisine dayalı bir alandan söz ediliyorsa Türkiye'deki sivil toplum anlayışının bu tanımın çok dışında olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin merkezi ve güçlü devlet yapısı sivil toplumu ancak devletin bir parçası ve ona arka çıkan bir alan olarak kabul etmeyi öngörmüştür. Her ne kadar bazı istisnalar olsa da Osmanlı'da sivil toplum örgütleri gönüllü yardım kuruluşları olmuştur. Osmanlı'nın son dönemlerinde özellikle Meşrutiyet döneminde Batılı fikirlerin de etkisi ile sivil toplum anlayışında bazı değişiklikler olmuş, özellikle kadın hareketleri yön değiştirmiştir. Seçme ve seçilme hak talepleri ile yola çıkan kadınlar çeşitli dernekler bünyesinde toplanarak sivil toplum anlayışına farklı bir boyut getirmişlerdir. Kadın hareketlerinin yanı sıra, Osmanlı'nın çok mozaikli dokusu da sivil toplumun gelişimini hızlandırmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki modernleşme sürecinde ise inkılapları gerçekleştiren kesimin, toplumu dönüştürmek için laik, merkeziyetçi ve pozitivist bir ideolojiyi benimseyerek sınıfsız, imtiyazsız ve homojen bir toplumu var etme çabası, Tek Parti döneminde demokrasinin toplumsal ayağı olan sivil toplum unsurlarını oluşturan farklı grup, dernek ve oluşumların var olmasına müsaade etmemiştir. Türkiye'de bu dönemlerde Batı'dakine benzer bir sivil toplum anlayışının gelişmemesinin nedeni sivil toplumun devletin tekelinde var olmasıdır. Sivil toplum, ancak devletten bağımsız olarak gelişirse, demokrasiye gerçekten katkı sağlamış olacaktır.

KAYNAKÇA

Acun, F. (2005). "Osmanlı Şehirlerinde Devlet ve Sivil Toplum", *Sivil Toplum Dergisi*, 3(10): 51-60.

Akçeşme, F. (2013). "Sivil Toplum ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Yeri", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2(4): 202-225.

- Akpınar Gönenç, A. (2001). *Sivil Toplum, Düşünsel Temelleri*, Altıkitap Yayınları, İstanbul.
- Akşin, S. (1996). *Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, İmaj Yayınları, Ankara.
- Aslan, S. (2010). "Türkiye'de Sivil Toplum", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, (9): 260-283.
- Baykan, A. & Ötüş-Baskett, B. (1999). *Nezihe Muhiddin ve Türk Kadını*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Belge, M. (2003). Sivil Toplum Nedir? Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi.
- Berki, Ş. (1969). "Vakfın Mahiyeti", *Vakıflar Dergisi*, (8): 1-7.
- Çaha, Ö. (1994). "Osmanlı'da Sivil Toplum", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 49(3): 79-99.
- Çaha, Ö. (1995). "Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarında Sivil Toplum", *Journal of Islamic Research*, 8(2): 99-113.
- Çaha, Ö. (2017). *Sivil Kadın*, Savaş Yayınları, Ankara.
- Çiftçi, C. (2010-2012). Toplum: Kökenler, Örgütlenme ve Çalışma Yaklaşımları (Sivil Toplum Kuruluşları İçin), Türkiye'nin Az Gelişmiş Bölgelerindeki (Güneydoğu Anadolu, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgeleri) Kadın ve Kadın STK'larının Güçlendirilmesi Projesi, AB.
- Diamond, L. (1992). *Civil Society and Development of Democracy*, Estudio/Working Paper.
- Feroz, A. (2003). *The Making of Modern Turkey*, Routledge, New York.
- Gevgilili, A. (1990). *Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi*, Basın ve Atatürk, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- İnalcık, H. (1964). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu". *Bellekten Dergisi*, (112): 603-622.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı ve Modern Türkiye Araştırmaları*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kabacalı, A. (1992). *Türkiye'de Gençlik Hareketleri*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul.
- Kabacalı, A. (1994). *Türk Basınında Demokrasi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kapani, M. (1993). *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara.
- Keyman, E. F. (2006). *Türkiye'de Sivil Toplumun Serüveni: İmkansızlıklar İçinde Bir Vaha*, STGM, Ankara.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Ş. (2010). *Sivil Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sayarı, S. & Dikici Bilgin, H. (2016). *Karşılaştırmalı Siyaset, Temel Konular ve Yaklaşımlar*, Bilgi Yayınları, İstanbul.
- Tanör, B. (1992). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Der Yayınları, İstanbul.
- Toprak, Z. (1988). "Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile". *Tarih ve Toplum Dergisi*, (51): 34-38.
- Wapner, P. (1996). *Environmental Activism and World Civil Politics*, State University of New York Press, New York.